

Mehmet Ümit, Prof.Dr.

1969 yılında Denizli’de doğdu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu (1992). Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde, “Hicri III. Asırda Şit-Mu’tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfî’nin Yeri” başlıklı teziyle yüksek lisansını (1996), “Zeydiyye-Mu’tezile Etkileşimi ve el-Kâsım er-Ressî” adlı çalışmasıyla doktorasını (2003) tamamladı. 2013 yılında doçent, 2020’de profesör oldu. Halen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 882
İSAM Yayınları 69
İlmî Araştırmalar Dizisi 42
© Her hakkı mahfuzdur.

ZEYDİYYE-MU’TEZİLE ETKİLEŞİMİ
-Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressî’nin Ölümüne Kadar-

Mehmet Ümit

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayıma hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 08 50
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Eserin bu baskısı
TDV İslam Araştırmaları Merkezi’nin (İSAM)
Erken Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayınlanmıştır.
Proje koordinatörü Tuncay Başoğlu

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu’nun 12.09.2008 tarihli
ve 2008/27 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Nisan 2010
İkinci Basım: Kasım 2020
ISBN 978-625-7205-71-9

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Caddesi, No: 11
Yenimahalle / Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 48058

YAYIN MATBAACILIK TİC. İŞLETMESİ
BASIMEVİ | PRINTING HOUSE

Ümit, Mehmet

Zeydiyye - Mu’tezile etkileşimi - Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressî’nin ölümüne kadar -
/ Mehmet Ümit. - 2 bs. - Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
255 s. ; 23,5 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 882. İSAM Yayınları; 69. İlmî
Araştırmalar Dizisi; 42)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-625-7205-71-9

İçindekiler

Kısaltmalar 9

Önsöz 11

GİRİŞ 13

METOT ve KAYNAKLAR HAKKINDA 13

1. Metot 13

2. Kaynaklar 15

2.1. Mu'tezilî Kaynaklar 15

2.1.1. *Münâkadâtü Ebî Ca'fer el-İskâfi* 15

2.1.2. *el-İntisâr* 16

2.1.3. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* 17

2.2. Zeydî Kaynaklar 18

2.2.1. *Mecmûu resâil* 19

2.2.2. *el-Mesâbih* ve *Tetimmatü'l-Mesâbih* 19

2.3. Çağdaş Araştırmalar 21

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEYDİYYE ve MU'TEZİLE'NİN KISA TARİHÇESİ ve ORTAK
GÖRÜŞLERİ 23

1. Mu'tezile'nin Doğuşu 23

2. Zeydiyye'nin Doğuşu ve Mu'tezile ile Fikrî İlişkiler 37

2.1. Ebü'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir ve Arkadaşlarının
Fikirleri 40

2.2. Hasan b. Sâlih b. Hay ve Arkadaşlarının Görüşleri 43

2.3. Süleyman b. Cerîr'in Fikirleri 45

2.4. Kâsım er-Ressî'nin Çağdaşı Zeydiler'in Görüşleri 50

3. Zeydiyye ve Mu'tezile'nin Ortak Mezhep Esasları 53
 - 3.1. Tevhid 55
 - 3.1.1. Allah'ın Sıfatları 55
 - 3.1.2. Allah'ın Zâtını Mutlak Tenzih: Teşbih ve Tecsîmin Reddi 58
 - 3.2. Adl 65
 - 3.2.1. İyilik ve Kötülük (Hüsün-Kubuh) Meselesi 66
 - a. Hüsün ve Kubhun Zatılığı 68
 - b. Hüsün ve Kubhun Vecihlere (Yönlere) Bağlı Oluşu 69
 - c. Hüsün ve Kubhun Amaçlara Göreliliği 69
 - 3.2.2. Allah'ın ve İnsanın Fiilleri 72
 - 3.3. Diğer Esaslar 76

İKİNCİ BÖLÜM

İLK ZEYDİYYE-MU'TEZİLE ETKİLEŞİMİ 81

1. Zeyd b. Ali ve Vâsıl b. Atâ İlişkisi 81
 - 1.1. İlmî Gelenek Açısından İlişki 81
 - 1.2. Fikrî Açıdan İlişki 88
 - 1.3. Siyasî Tavrı Birlikteliği 93
2. Muhammed ve İbrâhim b. Abdullah Hareketlerinde Mu'tezile 103
 - 2.1. Bireysel Düzeydeki İlişkiler 105
 - 2.2. Ayaklanmanın Planlanma Aşamasındaki İlişkiler 110
 - 2.3. Eylem Düzeyindeki İlişkiler 112
3. Mu'tezile'nin Desteklediği Ali Oğullarının Diğer Hareketleri 127
 - 3.1. Hüseyin el-Fahhî Hareketi 127
 - 3.2. İdrîs b. Abdullah Hareketi 134
 - 3.3. Yahyâ b. Abdullah Hareketi 141
4. Mu'tezile'nin Siyasî ve Fikrî Nüfuzuyla Birlikte Etkileşimin Seyri 150
 - 4.1. Zeydiyye - Mu'tezile Etkileşiminde Siyasî Boyut 150
 - 4.2. Mu'tezile'de Mefdûlün İmâmeti 158
 - 4.3. Zeydiyye'de Beş Esasın İlk Tezahürleri 161

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**ZEYDİYYE-MU‘TEZİLE ETKİLEŞİMİNDE KÂSİM****er-RESSÎ’NİN YERİ 163****1. Kâsım er-Ressî’nin Hayatı ve Yaşadığı Ortam 163****1.1. Hayatı, Kişiliği ve İktidarla İlişkileri 163****1.2. Eserleri 170****1.3. Yaşadığı Ortam 178****1.3.1. Sosyopolitik Durum 178****1.3.2. Mu‘tezile’nin Durumu 188****2. Kâsım er-Ressî’nin İki Mezhebin Etkileşimindeki Yeri 194****2.1. Metot ve Deliller Yönünden 195****2.2. Kâsım er-Ressî ve Beş Esas 202****2.2.1. Tevhid 202****2.2.2. Adl 207****2.2.3. Va‘d ve Va‘id 214****Sonuç 217****Kaynakça 223****1. Yazma ve Matbu Eserler 223****2. Basılmamış Tezler 242****3. Makaleler 242****Dizin 247**

Önsöz

Mezhepler, dinin anlaşılma biçimlerine dayalı olarak ortaya çıkan beşerî oluşumlardır. Dini anlayan, yorumlayan ve kurumlaştıran insandır. Mezhepler, insanın varlık yapısına bağlı olarak dinamik bir nitelik kazanmışlardır. Tarihsel süreç içinde her mezhebin ortaya çıkış ve gelişim dönemlerinde olduğu gibi, mezhepler arası etkileşimi belirleyen süreçte de ciddi farklılaşmalar meydana gelmiştir. Bu farklılaşma ve etkileşim sürecini, Mu'tezile ve Zeydiyye mezheplerinde de görmek mümkündür. Konuya ilişkin yapılan çağdaş çalışmaların büyük bir kısmı, bu etkileşimi, kaynaklarda -özellikle İslâm mezhepler tarihi kaynaklarında- aktarılan bazı bilgilerden yola çıkarak yani her iki mezhebin ilk temsilcileri kabul edilen Vâsıl b. Atâ ve Zeyd b. Ali'den itibaren başlatırlar. Biz bu tezin sıhhatini ve söz konusu etkileşimin seyrini ortaya koyabilmek için Zeydî ve Mu'tezilî şahısları fikir ve eylem yönünden karşılaştıracamız. Görebildiğimiz kadarıyla, Zeydiyye'nin Mu'tezilî esasları benimsemesine zemin hazırlaması açısından Kâsım b. İbrâhim er-Ressî'nin (ö. 246/860) rolü önemlidir. Dolayısıyla bu düşünürün dönemine kadar Zeydiyye-Mu'tezile etkileşiminin imkânını araştırdıktan sonra, onun Mu'tezile ile paralel fikirleri üzerinde biraz daha ayrıntılı duracağız. Türkçe'de her iki mezhebe ilişkin çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, iki grup arasındaki etkileşimi konu alan müstakil bir inceleme yapılmamıştır. Bu sebeple her iki mezhebin kendi eserleri ve ilk dönem kaynaklarına öncelik vererek Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi konusunu araştıracamız.

Mezhep esasları çerçevesinde bakıldığında, genel olarak Zeydiyye Mu'tezile'den etkilenmiş görünmektedir. Ancak başta mefdûlün -fazilette en üstün olandan sonra gelen birinin- imâmetinin meşruluğu gibi bazı hususlarda Mu'tezile'nin de Zeydiyye'den etkilendiğini düşünüyoruz.

Bundan dolayı araştırmamızın başlığını “Zeydiyye-Mu‘tezile Etkileşimi” olarak tesbit ettik.

İslâm düşüncesinin yapısını anlamak, içinde bulunduğumuz tarihsel fikrî sorunları derinden kavramak, olaylara nüfuz etmek ve öncüllerde bulunmak için “İslâm düşünce ekolleri” diyebileceğimiz mezheplerin, tarihî gelişimlerini ve bunların tarih içindeki ilişkilerini ve teorik temellerini oluşturan tarihî yapıyı bilmek gerekmektedir. Amacımız buna fikrî bir katkı sağlamaktır. Bu katkı, Zeydiyye-Mu‘tezile etkileşimi gibi özel bir durum çerse de, tarihî zemini kavrama ya da fikrî hareketlerin işleyişlerini anlama açısından önem arz etmektedir.

“Zeydiyye-Mu‘tezile Etkileşimi ve Kāsım er-Ressî” başlıklı doktora çalışmamızın yeniden gözden geçirilmesi sonucu oluşan bu eserde, Zeydî öğretileri ilk defa sistematik olarak kaleme alan Kāsım er-Ressî’nin ölümüne kadar Zeydiyye-Mu‘tezile etkileşiminin gelişim sürecini ortaya koymayı amaçlıyoruz. Çalışmamızın birinci bölümünü Mu‘tezile ile Zeydiyye’nin doğuşu, bu süreçteki fikrî ilişki ve ortak mezhep esaslarına ayırdık. Bu çerçevede ilk Zeydîler’in görüşlerini Mu‘tezilî anlayışla mukayese ederek vermeye özen gösterdik. İkinci bölümde Ali oğullarının iktidara karşı hareketlerinde Zeydîler’in ve Mu‘tezilîlerin tutumlarını, fikrî-siyasî ilişkilerini ve Mu‘tezile’de mefdûl imâmet anlayışını tahlil ettik. Üçüncü bölümde Kāsım er-Ressî’nin Mu‘tezile’nin mezhep esaslarına karşı duruşunu ve Zeydiyye’nin bu esasları benimsemesindeki rolünü ortaya koymaya çalıştık. Kāsım er-Ressî ve diğer Zeydî âlimlerin “beş esas”a ilişkin görüşlerini aktarırken, Mu‘tezile’yle mukayese yapılabilmesi için imkân nisbetinde kendi ifadelerine müdahale etmeden yer verdik.

Bu konuyu araştırmam hususunda beni teşvik eden ve yardımlarını esirgemeyen hocam Prof.Dr. Hasan Onat’a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezi okuyup önemli katkılarda bulunan Prof.Dr. Sönmez Kutlu, Prof.Dr. Osman Aydın, Doç.Dr. Cemil Hakyemez’e ve araştırmamın kaynakları hususundaki katkılarından dolayı Yrd.Doç.Dr. Yusuf Gökâlpe minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Mehmet Ümit